

SIMON JÓZSEF

Filológiai és filozófiatörténeti megjegyzések Bethlen Miklós *Önéletírásának Elöljáró beszédéhez*

Bevezetés

Kétség nélkül kijelenthető, hogy a Bethlen Miklós *Önéletírását* bevezető *Elöljáró beszéd* a régi magyar irodalomtörténetre vonatkozó kortárs reflexióink egyik legfontosabb forrasszövege. Az *Elöljáró beszéd*, mely voltaképpen a terjedelmes, a történeti tényekről adott beszámoló és egyfajta szubjektív önreprezentáció¹ között ingadozó biográfia *elméleti* megalapozásául szolgál, az irodalomtudományi megközelítések igen színes értelmezéseit volt képes felszínre hozni. Bethlen teoretikus szempontú alapozó szövegének értelmezései gyümölcsözően társították a puritanizmus eszmétörténeti vizsgálatát a modern antropológiai jellegű irodalom-szemlélettel,² némi kitekintéssel a 17. század filozófia-történetére is.³ A jelen tanulmány célja Bethlen filozófiai gondolatmeneteinek rekonstrukciója volt a szerző által használt források beazonosítása és annak bemutatása által, hogy Bethlen ezeket milyen innovatív módon helyezi egymás mellé szerves egységű gondolatmenetet alkotva. Ám az eredetileg célul kitűzött filozófiatörténeti elemzések már a kezdeti lépések közben is alapvető textológiai problémákba ütköztek. Fő céloom ennél fogva az *Elöljáró beszéd* filológiai vizsgálata. Ennek során a tanulmány önként vállalt módszertani naivitással a klaszszikus, genetikus szemmán alapuló textológiai eljárás elveit követi, majd kísérletet tesz arra, hogy a szövegváltozatokra vonatkozó belátásokat a filozófia-történetírás perspektívája felől is igazolja.

* A szerző a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Filozófia Tanszékének habilitált egyetemi docense. Köszönettel tartozom Vadai Istvánnak és Tóth Zsombornak a tanulmány létrejöttét elősegítő ötleteiért.

- 1 Vö. TÓTH Zsombor, *EGOizmus: Az énreprezentáció mint én-performancia (self-fashioning) Bethlen Miklós emlékiratában*, Egyháztörténeti Szemle, 4(2003)/2, 57–86; NAGY Levente, *Az emlékirat-irodalom = A magyar irodalom történetei: A kezdetektől 1800-ig*, főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, szerk. JANKOVITS László, ORLOVSZKY Géza, Bp., Gondolat, 2008, 555–567.
- 2 TÓTH Zsombor, *A koronatanú: Bethlen Miklós. Az „Élete leírása magától” és a XVII. századi puritanizmus*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2011 (Csokonai Könyvtár, 40).
- 3 Mindenekelőtt: LACHÁZI Gyula, *A semmi Bethlen Miklós antropológiájában és önéletírásában*, ItK, 119(2015), 336–355; Uő, *Szenvedély, jellem és morál Bethlen Miklós önéletírásában = Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban*, szerk. BALÁZS Mihály, GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, 2007, 247–258; Uő, *A magyarországi korai felvilágosodás lélektani irodalma és Bethlen Miklós önéletírásának lélektani relevanciájú megállapításai = A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon (1650–1750)*, szerk. BALÁZS Mihály, BARTÓK István, Szeged, 2016, 217–226. Laczházi egyébként finom tollú elemzéseivel számos helyen nem értek egyet, ám kritikai pontjaim előadása meghaladná jelen tanulmány kereteit.

Közismert, hogy már 1750 és 1850 között igen gazdag kéziratos hagyomány jellemzi az *Élete leírása magától* cím alatt összefoglalt autobiográfiát. A szövegnek három modern kiadása van, először Szalay László rendezte sajtó alá két kötetben 1858–1860-ban,⁴ majd Tolnai Gábor 1943-ban,⁵ amit V. Windisch Éva 1955-ben megjelent kiadása⁶ követ. Ez utóbbi szövegalakján alapul az 1980-ban publikált redakció, melyben Bethlen *Önéletírását* Kemény Jánoséval együtt olvashatjuk.⁷ Problémáink érzékeltetése céljából idézzünk két helyet a Windisch-féle kiadásból!⁸

A vallás definíciójakor a következő mondatba ütközünk: „*A religio azért valósággal nem egyéb, hanem az embernek az Istenről a természet által belé öntetett értelme, és hűti, gondolkozása az Istenről.*”⁹ Bármiféle filológiai vizsgálatot megelőzően úgy tűnik, hogy az *Istenről* kifejezés kétszeri előfordulása nem ad ép szintaktikai szerkezetű mondatot. Sőt, a természetes vallás bethleni tárgyalásának közvetlen szellemi közegét képező 17–18. századi problémakör legalapvetőbb ismeretét feltételezve bizonyosak lehetünk abban, hogy az első *Istenről* kifejezés helyett az *Istentől* alaknak kellett szerepelnie Bethlen eredeti fogalmazványában. Vagyis a vallási ismeret filozófiai megközelítésben az Istenről alkotott ama fogalmon nyugszik, melyet Isten a természet által ültet be az ember elméjébe.

Egy másik kérdéses hely a következő: Bethlen a vallás filozófiai megközelítése közben latin nyelven fogalmaz meg (talán idéz?) egy mondatot, majd lefordítja azt magyar nyelvre, idézzük a latin mondat elejét:¹⁰ „*Religio quo minus humani sapit, olet et ired, eo verior est; [...] A hüt vagy vallás annál igazabb, minél kevesebb emberi íz, szag és szín vagyony rajta [...]*”¹¹ A magyar változat jól kivehetően nem egyezik a latin szöveggel: vajon az *ired* ige – legyen az akár a ’menni’ alapjelentésű *eo, iri, ivi, itus sum*, akár a ’haragudni’ alapjelentésű *iro, irare, iravi, iratus sum* ige ragozott alakja – hogyan fordulhat a ’valamilyen színezetű’ értelemben vett *szín vagyony rajta* kifejezéssel? Nehezen tételezhető fel, hogy Bethlen egyszerűen elrontja saját latin nyelvi szerkezetének fordítását.

Az ilyen típusú kérdések tisztázása nyilvánvalóan a kéziratos hagyomány figyelembevételét igényli. Ám mielőtt erre sort kerítenénk, vessünk egy pillantást arra, hogy az *Önéletírás* kiadásait kísérő meta-szövegek mit állítanak arról a viszonyról, mely saját szövegalakjukat a kéziratos tradícióhoz fűzik.

4 Grof Bethlen Miklos *Önéletírása*, kiad. SZALAY László, I-II, Pest, Heckenast, 1858–1860.

5 BETHLEN Miklós *gróf Önéletírása*, kiad., bev., TOLNAI Gábor, Bp., Ardói Könyvkiadó, [1943]. Tolnai kiadásával ezúttal nem foglalkozunk, megbízva Windisch Éva megjegyzésében, aki szerint a Tolnai-féle redakció „Szalay László kiadásának javított formája”. Vö. BETHLEN Miklós *Önéletírása*, I-II, kiad. V. WINDISCH Éva, bev. TOLNAI Gábor, Bp., Szépirodalmi, 1955 (a továbbiakban: BETHLEN 1955), 239.

6 BETHLEN 1955.

7 BETHLEN Miklós: *Élete leírása magától = Kemény János és Bethlen Miklós művei*, s. a. r. V. WINDISCH Éva, Bp., Szépirodalmi, 1980 (Magyar Remekírók), 399–981.

8 A két szövegalakja hely megegyezik Windisch két kiadásában, a továbbiakban az 1980-ban publikált változatra utalok.

9 BETHLEN, *Élete leírása...*, i. m., 429. (Saját kiemelés – S. J.)

10 A mondat első felének fordítása szoros átültetés, míg a második felét inkább parafrázis-jelleggel magyarítja Bethlen – mindez nem érinti problémafelvetésünket.

11 BETHLEN, *Élete leírása...*, i. m., 431. (Saját kiemelés – S. J.)

A kiadások

Szalay László 1855-ben kezdi el a kiadás előkészületeit.¹² Kemény Zsigmond segítségét kéri az eredeti kézirat felkutatása érdekében, ám eredménytelenül.¹³ 1856-ban Szalay felveszi a kapcsolatot Mikó Imrével, aki 1856. szeptember 27-én Kolozsvárt kelt levelében arról számol be, hogy jöllehet nincs eredeti példánya, azonban rendelkezik egy 1755-ös másolattal, mely „az egykor nagy tudományosságáról híres gróf Lázár János sajátja volt, kinek unokája gróf Lázár Istvántól a könyv szélén néhány jegyzés is látható”.¹⁴ Mikó arról is tájékoztatja Szalayt, hogy lemond az egyébként általa is tervezett kiadásról Szalay javára. Szalay szerint a hátlapon olvasható bejegyzés (*Gróf Bethlen Miklós élete, 1755*) csak a kötés évét jelöli meg, melyet megelőz a lejegyzés időpontja. Szalay úgy véli, hogy valamikor a század derekán keletkezik a másolat. E kézirat már nem állt Windisch Éva rendelkezésére 1955-ben, akinek kiadásában olvasható megjegyzésével ma is egyetérthetünk: Szalay fő forrása lappang.¹⁵

A Lázár-féle kéziratot Szalay sajátos elvek alapján emendálja. *Egyfelől* van két másik kontroll-példánya: ezek egyike Kalocsán, az Érseki Könyvtárban található, míg a másik az Országos Széchényi Könyvtárban (akkoriban: Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtára). Az *Elöljáró beszéd* Szalay-féle kiadása szempontjából azonban egyik kézirat sem releváns, amennyiben az OSZK-ban található másolat nem tartalmazza az *Elöljáró beszédet*, míg a kalocsai példányból olyan másolatokat rendel Szalay, melyek egyes történeti események tisztázásában segítik őt,¹⁶ tehát nem az *Elöljáró beszéd* rekonstrukciójához használja azt. *Másfelől* – és megkockáztatható, hogy a filozófiailag releváns részeknél ez különösen problematikus – saját „combinatiója” alapján eszközöl javításokat a szövegben: „Egy sereg hibát első pillanatra, nem keveset némi combinatio [!] után magam magamtól javítottam ki [...]”.¹⁷ Röviden: e kiadások tanulsága az *Elöljáró beszéd* rekonstrukcióját illetően úgy is megfogalmazható, hogy a Lázár-féle másolat lappangása miatt be kell érünk Szalay *combinatióival*.

V. Windisch Éva 1955-ös kiadásának legfontosabb újdonságát az jelentette, hogy az Országos Levéltárban a Bethlen-hagyatékából előkerült Bethlen Miklós autográf kézírata, mely az *Elöljáró beszéd* valamivel több mint felét tartalmazza.¹⁸ E kulcsfontosságú, 17

12 SZALAY László, *Előszó = Grof Bethlen Miklos Önéletírása*, I, V–XII.

13 Jöllehet a kolozsvári Egyetemi Könyvtár Ms 136 jelzetű, a kötésen 1805-ös évszámot viselő kézírata (lásd lentebb) a Kemény családhoz köthető, ám a kiterjedt família egy igen távoli ágához.

14 SZALAY, *Előszó, i. m.*, VI.

15 V. WINDISCH Éva, *Bevezetés a jegyzetekhez = BETHLEN 1955, II, 237–241, itt: 237.*

16 SZALAY, *Előszó, i. m.*, VIII–IX.

17 *Uo.*, VIII.

18 Az *Elöljáró beszéd* szövege az autográf 32. lapján az 13. rész elején szakad meg, az 1980-as Windisch-kiadás 447. lapjának megfelelő szövegrészletnél. A kézirat végén tört mondatot olvasunk, sőt az *örökkévalóság* kifejezés is oly módon van felvezetve, hogy annak elválasztott második tagja (-valóság) örszóként funkcionál. Ez arra enged következtetni, hogy az autográf verzió az *Elöljáró beszéd* teljes szövegét tartalmazta, jöllehet a minden bizonnyal később összefűzött kézirat 33. lapján nem a 13. rész megfelelő folytatását olvassuk, hanem a 21. lapon elkezdett 8. részhez fűzött terjedelmes beszúráásokat. Minderre még visszatérünk a tanulmány későbbi részében, ahol egy feltételezett ősverzió hipotézisét fogalmazzuk meg.

levélnyi terjedelmű kézirat alapján rendezte sajtó alá Windisch az *Elöljáró beszédet*. Jelen tanulmány lenti, a kéziratok másolatok hagyományán végzett mintavétele kizárólag olyan részleteket vizsgál, melyek megfelelői részét képezik az autográfoknak is.

Windisch Bethlen saját kezű fogalmazványa mellett 8 kéziratot, illetve a két kiadást említi az *Önéletírás* 1955-ös szövegalakjára vonatkozó rekonstrukciójának kiindulási pontjaként. A kéziratok a következők:

1. A Lázár-féle lappangó kézirat, melyet Mikó küld Szalaynak 1856-ban.
2. Az OSZK-ban található egyik példány, Szalay egyik kontroll-szövege.
3. A kalocsai másolat, Szalay másik kontroll-szövege.
4. A Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában fellelhető, talán 18. század végi másolat.¹⁹
5. A sárospataki református főiskola példánya.
6. Az OSZK-ban található másik példány, mely 1805-ben készül Bethlen Klára számára – Windisch szerint „a kolozsvári unitárius főiskola könyvtárában lévő példány”²⁰ alapján.
7. A kolozsvári unitárius főiskola példánya a 19. század elejéről.²¹
8. A marosvásárhelyi Teleki-könyvtár másolta, katalógusba felvéve 1811-ben.

Windisch magabiztos lakonikussággal intézi el a kéziratok kérdését. Az kalocsai, az MTA-, a második OSZK- és a sárospataki másolatra (3–6) támaszkodik, míg az OSZK-ban lévő első példányról (2) lemond, mégpedig arra hivatkozva, hogy azt Szalay már feldolgozta, így annak filológiai vizsgálata elintézettnek tekinthető. Ugyanez vonatkozik a Lázár-féle kéziraatra is, azzal a különbséggel, hogy az nem is áll rendelkezésünkre.²² Mindenesetre Windisch a felhasznált kéziratokat csak ott vonja be az *Elöljáró beszéd* szövegrekonstrukciójába, ahol az autográf véget ér, így ezek nem befolyásolják mintavételünket.

Nos, a Windisch-kiadással szembeni gyanúnkat tovább táplálta az a Tóth Zsombor által közölt adat, miszerint az *Önéletírás*nak csak Erdélyben 16 kéziratok másolata található meg.²³ A Tóth Zsombor Bethlen-monográfiája által kitűzött cél természetesen nem kívánta meg az összes kézirat figyelembevételét, de Windisch rekonstrukciójával összevetve már az általa hivatkozott kéziratok számának nagyságrendje is igen csak elgondolkodtató – még akkor is, ha Windisch Éva számára úgy tűnhetett, hogy a Bethlen-autográf előkerülése képes volt eliminálni a filológiai problémák nagy részét.

19 Windisch nem tünteti fel ennek jelzetét, így nem tudjuk eldönteni, hogy az MTA Kézirattárában ma fellelhető két másolat közül melyikre utal – kéziratok jelzetét lásd lent!

20 BETHLEN 1955, *Bevezetés*, i. m., 238.

21 Bár Windisch nem ad jelzetet itt sem, ez valószínűleg a Román Tudományos Akadémia kolozsvári fiókkönyvtárában MsU 1029 jelzet alatt őrzött példány, ami részét képezi a lenti vizsgálatnak.

22 BETHLEN 1955, *Bevezetés*, i. m., 238.

23 TÓTH, *A koronatanú*, i. m., 12. Tóth Zsombor szíves szóbeli közlése alapján tudomásom van róla, hogy készül egy átfogó Bethlen-bibliográfia, mely majd remélhetőleg pontosabb adatokkal szolgál az *Önéletírás* másolati példányainak számát illetőleg, mint saját kutatásaim.

Windischnek ezt illetően természetesen igaza volt: az *Elöljáró beszéd* filológiai problémáinak és szövegromlásainak *nagy részére* világít rá az autográf, ám úgy véljük, hogy nem minden filológiai probléma oldódik meg az autográf szövegalkiadásával.

Mindezek alapján kijelenthetjük, hogy az *Elöljáró beszéd* Windisch és Szalay kiadásában csakis a Lázár-féle 1755-ös másolaton és a Bethlen-autográfon nyugszik.

A mintavétel

Jelen vizsgálat az *Elöljáró beszéd* néhány, filozófiai szempontból izgalmasnak ítélt részének komparatív filológiai vizsgálatára vállalkozik.

Az *Elöljáró beszéd* vizsgált részei:

- a 2. rész 2. fele (*A jó hírről, névről vagy emlékezetéről*; a hír és a név definíciójától a 2. rész végéig)²⁴
- 8. rész (*A becsület, hírnévre való vágyásnak igaz okairól és a religióról*)²⁵
- 9. rész (*Az ember lelke valóságos halhatatlanságáról*)²⁶
- 10. rész (*A semmiről*)²⁷

A vizsgált kéziratok:²⁸

- Nemzeti Levéltár, P 1952 (a Bethlen-autográf)
- MTA Kézirattár, Ms 11.156/1
- MTA Kézirattár, Ms 301/1
- Szegedi Tudomány Egyetem TIK Ms 1900
- Kolozsvári Egyetemi Könyvtár, Ms 136
- Kolozsvári Egyetemi Könyvtár, Ms 1151
- Kolozsvári Egyetemi Könyvtár, Ms 2289
- Kolozsvári Akadémiai Könyvtár, MsU 1029

24 BETHLEN, *Élete leírása, i. m.*, 410–411.

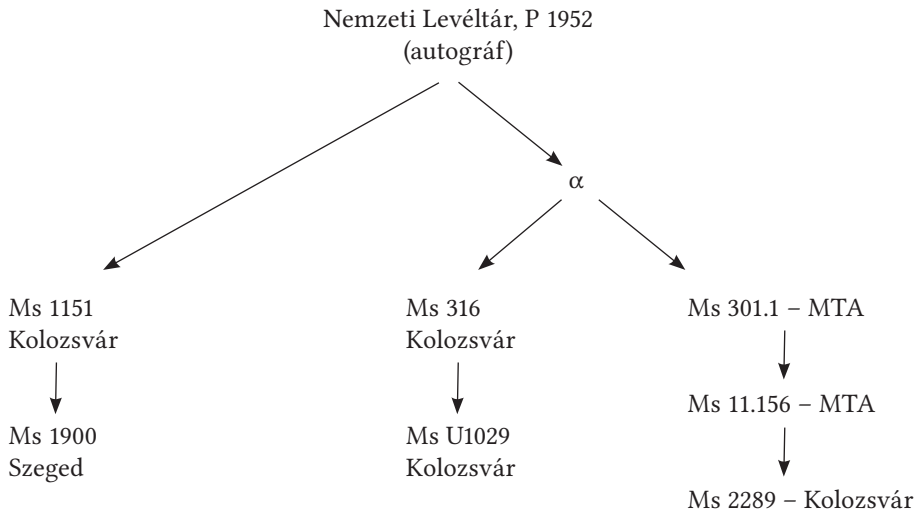
25 *Uo.*, 427–432.

26 *Uo.*, 432–436.

27 *Uo.*, 436–441.

28 A vizsgálat egyáltalán nem fedi le a jelenleg ismert kéziratokat: A Tóth Zsombor által említett 16 erdélyi kéziratból a szerző szíves közlése szerint ma 5 lappang, így 11 másolat áll rendelkezésünkre. Ha ehhez hozzáadjuk a ma Magyarországon fellelhető 8 másolatot (Bethlen saját kezű kéziratát nem számolva), akkor Bethlen *Önéletírásának* 19 példányáról jelenthetjük ki, hogy ma hozzáférhető. Ezek közül 5 kézirat bizonyosan elhagyja az *Elöljáró beszédet*. Mintavételünk tehát 50 százalékos statisztikai arányban fedi le a ma bizonyosan hozzáférhető kéziratokat, amennyiben az *Elöljáró beszédet* tartalmazó 14 példányból 7-et vizsgál meg. A kéziratok taxonómiáját illetően ismét Tóth Zsombort szíves szóbeli közlésére hagyatkoztam.

Az *Elöljáró beszéd* fent jelzett részleteinek vizsgálata a kéziratok adott csoportján a következő szövegélágazási viszonyokra enged következtetni:

A sztemma elágazásai klasszikus másolói hibák által állnak elő. Mindenképp figyelemre méltó, hogy a kézirat másolatok mai lelőhelyei egyáltalán nem igazítanak el a szöveg leszármazási ágait illetően, különösen érdekes a szegedi verzió szoros kapcsolata az Ms 1151. jelzetű kolozsvári példánnyal, és közös eltérésük a többi kolozsvári másolattól. Jelen tanulmányt azonban nem a sztemma alsó, időben kései elágazásai érdeklik, hanem az autográf kézirat viszonya a sztemma fennmaradó részéhez, azaz magához a szöveghagyományhoz.

Bethlen végső redakciója

Különítsük el egyelőre az autográf kéziratot a többi hét vizsgált másolattól, és vessük össze ez utóbbiakat a Windisch-féle kiadással! Mindenekelőtt feltűnő, hogy a vizsgált anyagban széles körben lelhetők fel azonos eltérések a Windisch által megállapított szövegalkattól, melyeket *konszenzusos eltérések*nek fogok nevezni a továbbiakban. Néhány példa a vizsgált kéziratok konszenzusos eltéréseire, korántsem a teljesség igényével:

1. Bethlen: *Élete leírása* (1980), 427: Ennek okát *a dolog maga megmutatja; hogy noha rész szerint amaz ördög ígértinek, 1. Móz. 3: 5: Istenek léztek stb. viselkedegjeinek maradványai is, de egyáltaljában inkább az Istentől a természet által az emberbe oltatott qualitas vagy indulat: hogy amit holta után egyáltalában nem érez, attól mégis életében annyira afficiáltassék [...]*

Minden kézirat a második mondatrész elejére teszi az „a dolog maga megmutatja; hogy” fordulatot: „Ennek okát, noha rész szerint amaz ördög ígíretinek, 1. Móz. 3: Z: Istenek lésztek etc. viszketegjeinek maradványi, *de a' dolog maga megmutattya, hogy egyáltallyában inkább Istentől a' Természet által az emberbe oltatott qualitas vagy indulat [...].*”

2. Bethlen: *Élete leírása* (1980), 429: A religio azért valósággal nem egyéb, hanem az embernek az *Istenről* a természet által belé öntetett értelme, és hűti, gondolkozása az Istenről.
Minden kézirat: „Istentől”
3. Bethlen: *Élete leírása* (1980), 434: „Kisebb s rosszabb állat *a világon nincsen talán, mint egy serke [...].*”
Minden kézirat eltérő szörendet és eltérő ígét mutat: pl. MTAK Ms 301, 55: „Kisebb, rosszabb állat talám nem lehet a serkénél a világon [...].”
4. Bethlen: *Élete leírása* (1980), 434–435: „Hogy a lélek a testtől külön gondolkozhatik, *dolgozhatik.*”
Minden kéziratból hiányzik a *dolgozhatik*.
5. Bethlen: *Élete leírása* (1980), 435: „Hogy azon üdőben, szempillantásban rásegíteti a *lélek a testet* a testi munkára, és mégis maga a lélek a lelki munkában, a *gondolatban* foglalatoskodhatik [...].”
Minden kézirat: „a testet a lélek”; „gondolkozásban” vagy „gondolkodásban”
6. Bethlen: *Élete leírása* (1980), 435: „Hogy azon szempillantásban a *lélek két* különböző, derekas, valóságos lelki munkára, gondolatra sem *érkezik*, nem hogy többre; [...].”
Minden kézirat: „lélek tsak két”; „érkezhetik”
7. Bethlen: *Élete leírása* (1980), 436: „[...] melyet noha az emberi elme fel nem ér, bé nem foghat, nem concipiálhat, de azért az *ugyancsak nem semmi.*”
Minden kézirat: „de azért az ugyantsak semmi”
8. Bethlen: *Élete leírása* (1980), 427: „Mert ez annak az Isten hármaz zabolájának [...] egyike, a *másik* pedig, hogy higgyen valami Istent, és a harmadik a lelkiismeret.”
Minden kézirat: „másika”
9. Bethlen: *Élete leírása* (1980), 428: „És *immár ebből látszik* ki, hogy a Mózes írása nem fabula [...].”
Minden kézirat: „És *ebből látszik immár* ki, hogy [...].”

10. Bethlen: *Élete leírása* (1980), 428: „[...] a köntös nemcsak hideg, meleg, hanem a szégyen ellen való találmánya is Ádámnak.”
Minden kézirat: „Ádámnak és az Istennek”²⁹
11. Bethlen: *Élete leírása* (1980), 410: „Példának okáért: Quintus Curtius, egyik ember néked, másnak hírré adja vagy közli véled a harmadiknak, úgymint Alexander Magnusnak cselekedetét, *vagy viselt dolgait*.”
Minden kéziratból hiányzik a „vagy viselt dolgait” fordulat.
12. Bethlen: *Élete leírása* (1980), 431: „Religio quo minus humani sapit, olet et *iret*, eo verior est; ergo quae minimum vel nihil *humani* habet, verissima est. A hűt vagy vallás annál igazabb, minél kevesebb emberi íz, szag és *szín* vagyon rajta [...]”
Minden kézirat + autográf: „nitet”³⁰
Minden kézirat + autográf: „de humano / de his”

Ezen széles körű, konszenzusos eltéréseket kétféleképpen értelmezhetjük. Bizonyos esetekben a Nemzeti Levéltár autográf szövegének vizsgálata azzal az eredménnyel járt, hogy Windisch félreolvasta a szöveget. A fentiek közül ilyen a 2. (*Istenről–Istenről*), a 8. (*másik–másika*), a 10. példa (Windisch elhagyja az *és az Istennek* kifejezést) és a 12. példa (*iret–nitet*): itt az autográf verziója *megegyezik* a Windisch-kiadásához képest konszenzusos eltérésekkel. A tanulmány elején említett két gyanús szöveghely (2. és 12. példa) problémája tehát az autográf alapján tisztázható. Másfelől a konszenzus a Nemzeti Levéltár autográf szövegalkajával *szemben* valósul meg, vagyis Windisch helyesen adja vissza Bethlen saját kéziratának szövegét, amelytől azonban eltérő alakot mutatnak a szöveghagyomány kéziratjai. Ezen esetek többsége arra utal, hogy – és ez tanulmányom első tézise – feltételezhetünk egy végső redakciót, melyet Bethlen a Nemzeti Levéltárban őrzött autográf lejegyzése után hajt végre. Egy ilyen *ultima manus* redakcióra utalhat az 1. példa tagmondat-cseréje vagy a 3. példa új megfogalmazása. Ugyanez érvényes az 5–6. példára is, azzal a különbséggel, hogy e változtatások nemcsak filológiai szempontból utalhatnak egy végső redakcióra, hanem filozófiai szempontból is sokkal jobb szöveget adnak.³¹ Ennek érzékeltetésére vegyük szemügyre a 6. példa részmondatát.

Bethlen: *Élete leírása* (1980), 435: „Hogy azon szempillantásban a lélek két különböző, derekas, valóságos lelki munkára, gondolatra sem *érkezik*, nem hogy többre [...]”

A részlet Bethlennek azon argumentációjába illeszkedik, melynek célja a lélek vagy elme egyáltalában vett létezésének, illetve halhatatlanságának bizonyítása. Bethlen

29 Szalay kiadásban: Ádámnak és Évának, vö. *Grof Bethlen Miklos Önéletírása, i. m.*, 47.

30 Szalay kiadásban: *viret*, vö. *uo.*, 52.

31 Az 5. példában szereplő *lelki munka* kifejezés kifejezetten az elme aktivitását hangsúlyozza: a statikus *gondolattal*, mentális tartalommal szemben a végső redakcióban feltételezhetjük a kéziratok konszenzusos eltéréséből kiolvasható *gondolkodás* vagy *gondolkodás* alakot.

az empirikus ismereteinknek kitett élményfolyamataink illanékonyására mutat rá, és tipikus karteziánus módon hivatkozik a „másutt járó” elme ismereteinek ezzel el-
lentétes racionalista bizonyosságára. Az e különbség szemléltetésére elővezetett példa
vallásfilozófiai szempontból igencsak radikálisnak mutatkozik.³²

Nemzeti Levéltár, P 1952, fol. 21.

Sőt sokszor amire a Nyelve szokott, Imádságot vagy mit a Nyelveis elmond, de az Elmeje
másutt jarvann, azt sem tudgya, mondotta-é vagy nem. Néha másnak iszol, felel, de
nem tudgya, ha osztann rá kérdik,³³ még h tsak ugy is, mint sokszori alma, eszebe nem
jut. Ezt leghjobbban megthapasztalhattya ki ki magann, kiváltképpenn a Templomba az
Isteni szolgálata, mikor az Imadsagot a Pap utann mondgya, vagy a Praediciatot hall-
gattya, ha a Lelke masutt jár, sem a nyelve szollasiba, sem az Füle hallasiba semmit sem
tud, de tudja azt jól, amire akkor az Elmeje figyelmeztet.

A *res extensa*ként felfogott külvilág oksági zártsága miatt a karteziánus gondolkodás
számára a testi ingerek és az azokra adott alapvető biológiai-fizikai válaszok mechanikus
jellegűek.³⁴ Ezek értelmezése így nem szorul arra, hogy tételezzünk egy szenzitív
lelket vagy a léleknek egyfajta szenzitív funkcióját, mely a bejövő mechanikus inger és
az arra adott szintű mechanikus válaszreakció közé ékelődnek be. A test mechanikai
szerkezetéből – melyet matematikai jellegű fizikai törvényekkel írhatunk le – teljes
mértékben magyarázhatók az emberi testet ért ingerek és az azokra adott válaszreak-
ciók. Bethlen azonban nem testi stimulációról és az azokra adott fizikai jellegű vála-
szokról beszél, hanem – mintegy emelve a filozófiai tétet – *nyelvi jellegű* inputról és az
arra adott nyelvi jellegű válaszreakcióról beszél. A probléma ilyen irányú áthelyeződé-
se azért nagyon lényeges, mert Descartes közismert módon az elme létezése melletti
erős érvként tekint a nyelvi jelsorozat bonyolult strukturáltságára.³⁵ Vagyis: a nyelvi
jelek – természetesen a mechanikus világban megvalósuló – magas fokú strukturált-
sága plauzibilisabb módon magyarázható úgy, hogy egy anyagtalán elme rendezi el a

32 A tanulmányban inentől kezdve az autográf szoros olvasatában idézem az *Előljáró beszédet*.

33 A konszenzusos eltérések arra engednek következtetni, hogy Bethlen végső redakciójában a következő
szórend szerepelt: *de osztán ha rá kérdik nem tudja*.

34 Ezúttal nem térünk ki arra a klasszikus témára, hogy Descartes a szenzuális megismerés mechanikai
leírásának kétféle modelljét adja, vö. Stephen GAUKROGER, *Descartes – An Intellectual Biography*, Oxford,
Clarendon, 283–290; valamint BOROS Gábor, *Descartes és a korai felvilágosodás*, Bp., Áron, 2010, 155–157.

35 Vö. Descartes-nál: „S itt hosszasan elidőztem, hogy kimutassam, ha [...] volnának olyan gépek,
amelyek a mi testünkhöz hasonlítanak és a mi cselekedeteinket utánoznák, amennyire erkölcsileg
csak lehetséges, akkor mégis volna két biztos eszközünk annak megállapítására, hogy azért mégsem
igazi emberek. Az első az, hogy ezek a gépek sohasem tudnának szavakat vagy jeleket használni és úgy
összekapcsolni, mint mi tesszük, ti. hogy gondolatainkat közöljük másokkal. Mert nagyon jól el tudjuk
képzelní, hogy egy gép úgy van alkotva, hogy szavakat mond ki, sőt hogy egyes szavakat olyan testi
cselekvések alkalmával mond ki, amelyek némi változást idéznek elő szerveiben. Pl. ha az egyik helyen
érintik, az kérdezi, hogy mit akarnak tőle; ha más helyen érintik, kiabál, hogy fáj neki s több efféle.
De azt el nem tudjuk képzelni, hogy a szavakat különféleképpen elrendezte s ezáltal értelmesen tudjon
felelni arra, amit jelenlétében mondanak, amint ezt a legtompaeszűbb emberek is meg tudják tenni.” René
DESCARTES, *Értekezés a módszerről*, SZEMERE Samu fordítását átdolg. BOROS Gábor, Bp., Ikon, 1992, 64.

jelekként funkcionáló kiterjedt dolgokat ily módon, semmint úgy, hogy a mechanikus természettörvények alakítsák ki az extenzív dogok e rendezettségét. Amikor Bethlen a templomi igehirdetés közben a hallott ima nyelvi jelsorozatát automatikusan megismétlő hívőről beszél, akkor még a Descartes által az elme létezése melletti érvként hangoztatott nyelvvel kapcsolatban is felteszi azt a kérdést, hogy vajon nem magyarázhatjuk-e e jelenséget mechanikus módon. Akár úgy is tűnhetne, hogy Bethlennél a nyelvi jelsorozat által kiváltott inger és az arra adott mechanikus válasz éppen ellentétes a lélek vagy az elme épp argumentálandó létezésével. Ám a bethleni példa pontosan – és ismét némi valláskritikai éllel – azzal operál, hogy mindeközben az elme szabadon gondolhat valami egészen másra, másként fogalmazva: az elme mentális operációja független a nyelvi jelek megformálásától a templomban automatikusan megismételt imádság során. Bethlen problémafelvetése nagyon pontos és messzemenően tudatában van a descartes-i kérdéskörnek. A nyelvi jelek mechanikai magyarázatakor nem is mulasztja el felmondani az idegi működés kötelező karteziánus metaforáit:

Nemzeti Levéltár, P 1952, fol. 22 (in marg.)³⁶

Inkább hihető, hogy az tsak úgy megyen végbe, mint a Tzimalom vagy Virginia hurját ha meghütöd a végén, el fut rajta az ütés végig s meghpendül; vagy az Orgonában, ha a szél a sípba elmegyén, szól.³⁷ Úgy a Pap szájából a szó hangja füledbe és onnét bizonyos húrokon a Nyelvedre elhat, és kimondod. Kivált, ha a szokás által már az olyan munka végbevételére igen elkészítettek azok a Testi tagok, mint az oktalan állatokba értő lélek nélkül mennek végbe az olyan munkák, mint Hallás, Látás, Szólás [...]

Visszatérve a 6. példához, a Windisch által rögzített szövegalakhoz képest a következő látszólag súlytalan eltéréseket mutató változat rekonstruálható a vizsgált kéziratokból:

Hogy azon szempillantásba a Lélek *tsak* két különböző, derekas, valóságos Lelki munkára, gondolatra sem *érkezhetik*, nem hogy többre; [...]³⁸

Tűnjön e két kis eltérés első pillanatra bármily jelentéktelennek is, filozófiai szempontból sokkal gördülékenyebb és jobb szöveget olvasunk így. A beékelt *tsak* szócska az autográfánál is jobban érzékelteti a mentális operációk szimultaneitásának tagadását. A *érkezhetik* ige feltételes módú jelentése a lehetőségét is kizárja annak, hogy az

36 A részlet az autográf bővítménye az ősverzióhoz képest. Az ősverzió feltételezése melletti érveket lásd jelen tanulmány 5. fejezetében!

37 Bethlen hangszermetaforái Descartes ama közismert megfogalmazásaira támaszkodnak, melyek az érzéki megismerés modelljét fogalmazzák meg az 1629–1633 között keletkezett, ám először csak 1662-ben latinul, majd 1664-ben franciául is megjelent *De l'homme* c. műben (Renatus DES CARTES *De Homine* Figvris Et Latinitate Donatus A Florentio SCHUYL, Lugduni Batavorum, Moyardus, 1662; *L'Homme* de René DESCARTES et vn traitté de la formation du foetus dv mesme avthevr. Auec des Remarques de Louys DE LA FORGE, Paris, Charles Angot, 1664). Vö. *Oeuvre de Descartes*, publ. par Charles ADAM, Paul TANNERY, Paris, Cerf, 1909, XI, 119–203, a mechanikus orgona metaforája *uo.*, 165–166.

38 A kéziratok közös alakját itt már az autográf szövegű olvasatába illeszttem be.

igehirdetés közben szabadon gondolkodó elme egyszersmind a nyelvi ingerekre adott válaszreakció számára is elrendezze a nyelvi jeleket. A filozófiai tartalom kifejezésének stiláris gördülékenységét biztosító eme változtatásokat kizárólag a szerzőnek tulajdoníthatjuk.

Az eddigi példák – filozófiai tartalmuktól eltekintve is – erős érvként szolgálhatnak egy *ultima manus*-verzió feltételezésének, hiszen esetükben a kéziratos tradíció konszenzusos eltérései alapján rekonstruált szövegalak bővebb, vagy mondatrészes-, illetve szórendcserét tartalmaz. Nem ilyen egyértelmű a helyzet a következő példák esetében, ahol az autográf változathoz képest bizonyos kifejezések elhagyásáról van szó, vagyis Bethlen saját kezével lejegyzett szövege bővebb, mint a rekonstruált végső redakció. A 4., a 9. és a 11. példa esetében az autográftól való jelentős eltérés nem feltételezi Bethlen végső redakcióját, hanem származhat a végső redakció romlásából is a szöveg hagyományban, de nem is zárja ki az *ultima manus* verzióját.

Ha feltételezzük azt, hogy Bethlen akár stiláris szempontból is finomra hangolja eredeti fogalmazványát a végső redakcióban, akkor a 7. példa eltérése csakis a szöveg hagyomány számlájára írható – a fentiekkel szöges ellentétben. Idézzük fel a hely szövegkörnyezetét!

Nemzeti Levéltár, P 1952, fol. 22–23 (in marg.)

De hiszen az szempillantást az Elméd ezer s több részetskékreis oszthattya, és az utann a Nyelvedis kimondhattya így: Fél szempillantás, vagy egygy szempillantásnak tized, század, Ezered, tiz Ezered vagy száz s megh több Ezered része, mellyet noha az Emberi elme fel nem ér, bé nem foghat, nem concipálhat, de azért az *ugyantsak nem semmi*.³⁹

A gondolatmenet a fent idézett, a lélek létezése melletti érvelés folytatását képezi. Az idő végtelen osztásának kérdése, pontosabban az elme ama képességének problémája, hogy mentális operációi során végtelenül képes osztani bármely objektumát (így az időről alkotottat is), oly módon illeszkedik a lélek halhatatlanságának tárgyalásába, hogy az emberi test affekciója és az arra adott ingerválasz közötti intervallumot próbálja Bethlen leírni. Jelen tanulmány keretei között nem vezethetjük végig Bethlennek a semmi témájára vonatkozó fejtegetéseit, de rögzíthetjük annak alaptendenciáját. Egyrészt arra a motívumra kell felfigyelnünk, hogy Bethlen számára az elme ama szakadatlan működése, melynek során egy adott időintervallumot mindig még tovább oszt, soha nem lesz képes eljutni a *semmi* tiszta fogalmának intellekciójáig. Jóllehet a nyelv bizonyos értelemben előnyben van az elmével szemben, amennyiben képes olyan kis egységek kifejezésére, melyek az elme lehetséges megismerésének határait feszegetik, az így a nyelv által kifejezett végtelenül kis egységek sem biztosítják a semmi pozitív fogalmát. Ebből következik Bethlen végső következtetése néhány sorral lejjebb: *a Semmit az Elme magának gondolatra vagy Ideara soha sem veheti, annal inkább Discursusra* (fol. 23). Vagyis az elmének a semmiről alkotott fogalma reflexív fogalom: tartalma nem más, mint az elme ama képessége, hogy végtelen „diskurzus”-ban képes felosztani tartalmait.

39 Kiemelés tőlem – S. J.

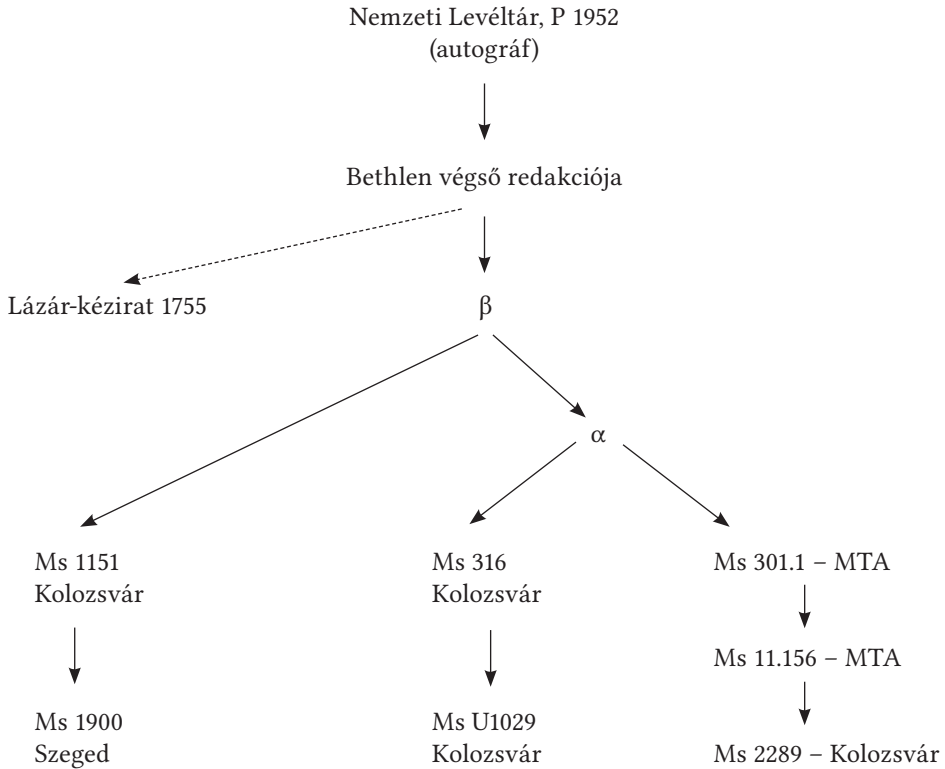
Nos, az *ugyantsak nem semmi*⁴⁰ kifejezésből minden általam vizsgált kézirat elhagyja a *nem* tagadószt, aminek következtében a filozófiai terminológiát végig pontosan használó Bethlen egész gondolatmenete siklik félre – mégpedig az *Elöljáró beszéd* filozófiai szempontból talán legfontosabb témája, a 'semmi'-re vonatkozó tárgyalás felvezetésében. Meg kell jegyeznünk, hogy a Lázár-féle kéziratra támaszkodó Szalaykiadás 1858-ban helyesen, a tagadószóval együtt adja e szöveghelyet.⁴¹ Bár Szalaykiadása meglehetősen megbízhatatlannak tűnik, mégis megkockáztatható, hogy nem a történeti emlékek iránt rajongó Szalay *combinatio*jának számlájára írható a helyes alak, hanem az a ma rendelkezésünkre nem álló Lázár János-féle kéziratban már így szerepelt. Ennélfogva azt a hipotézist is megfogalmazhatjuk, hogy a szövegromlás a szöveg-hagyománynak a Lázár-féle kéziratmásolattól független ágán keletkezik.⁴² Ám az sem kerülheti el figyelmünket, hogy Lázár kora egyik filozófiailag legképzettebb magyar értelmiségije volt: az *Önéletírás* egész másoló- és possessor-tradíciójában ő az egyetlen, aki akár saját maga is képes lehetett a romlott hely emendációjára, a tagadószo beillesztésére az adott helyen. Ám mindez megmarad a hipotézisek szintjén: a romlás és a Lázár-féle kézirat helyes alakját illető legvalószínűbb forgatókönyv az lehet, ha feltételezzük, hogy Lázár példánya Bethlen végső redakcióját hűen követve tartalmazza a helyes alakot, és ha a szövegromlást a szövegleszármaszás valamely más ágán, de minden bizonnyal korai csomópontján tételezzük fel.

Tanulmányunk e fejezetében tehát amellet kiséreltünk meg érveket felhozni, hogy Bethlen Miklós még egy végső szerkesztést hajtott végre az *Elöljáró beszéd*nek a Nemzeti Levéltárban őrzött autográf szövegalkajához képest. Belátásaink szerint a sztemma a következőképpen módosul:

40 Annak érzékeltetésére, hogy a *mégsem semmi* („non tantum nihil”) fordulat mennyire szerves részét képezi a kartezianus filozófiai szótárnak, álljon itt a két alábbi példa! Bár e példák tágabb kontextusban – nevezetesen az ideák illetve a fenomének létmódjára vonatkozóan – használják a kifejezést, mint a mentális tartalmak végtelen oszthatóságáról értekező Bethlen, a bethleni kérdésfelvetés mégis a descartes-i és husserli gondolatok mintegy aleseteként tekinthető. Vö. René DESCARTES, *Elmélkedések az első filozófiáról* (1641), ford. Boros Gábor, Bp., Atlantisz, 1994, 52: „Csakhogy bármennyire tökéletlen is az a létmód, amelynek megfelelően egy dolog valamely idea révén objektív módon megvan az értelmében, azért mégsem teljességgel semmi [...]”. Továbbá vö. Edmund HUSSERL, *Kartezianus elmélkedések* (1929), ford. MEZEI Balázs, Bp., Atlantisz, 2000, 29 (8. § *Az ego cogito mint transzcendentális szubjektivitás*): „Röviden: számomra immár nemcsak a testi természet, hanem az egész konkrét életvilág mint környezet sem létezik, hanem merőben létfenomén. De viszonyuljon bárhogyan is ez a fenomén a valósághoz [...] maga a fenomén mégsem semmi.”

41 Grof Bethlen Miklos *Önéletírása*, i. m., 60.

42 Ez indokolja β bevezetését a lenti sztemmán.

Az ősverzió

A Nemzeti Levéltárban őrzött autográf vizsgálata további belátásokkal is szolgál. A 17 levélre terjedő töredéket Bethlen úgy vetette papírra, hogy minden ívet két hasábra osztott, melyek közül az egyik hasábon folyamatosan olvashatjuk az *Előljáró beszéd* szövegét, míg az üresen hagyott másik hasábon javításokat, sőt terjedelmes betoldásokat tüntetett fel. A 20. lap struktúráját a következő ábrával szemléltethetjük:⁴³

43 A számok a passzusok sorrendjét mutatják, pozíciójuk pedig Bethlen betoldásainak írásirányát hivatottak érzékeltetni.

1	2	4
	3	
5	6	
7	8	

Az autográf kéziratból tehát jól kivehető, hogy az *Elöljáró beszéd*nek volt egy ősverziója. Ez folyamatos szöveggént, és – az összes többi vizsgált kézirattal ellentétben – még *részekre nem tagoltan* lelhető fel az ívek szélső hasábjain (1–5–7 a fenti ábrán). Bethlen tudatosan jegyzi le úgy ezen ősverziót, hogy a lapokon bőven maradjon hely későbbi betoldásai számára. E betoldások néhol oly terjedelmesek, hogy lejegyzésük átterjed a következő lap üres hasábjára, sőt az is előfordul, hogy külön lapot igényelnek. Az eredetileg üres hasábokra, illetve külön lapokra lejegyzett betoldások helyeit Bethlen mindig logikus és egyértelmű jelzésekkel tünteti fel a szövegben, és annak ellenére is jól rekonstruálható az ősverzióhoz képest bővebb szövegvariáns, hogy sokszor három irányban ír egy lapon. Windisch kiadása olyan szövegalak rögzítésére törekszik, mely figyelembe veszi a bővítéseket, és Bethlen útmutatása alapján ezt sikeresen hajtja végre – amihez persze segítséget nyújthatott a későbbi kéziratok már rögzített szövegsorrendje, még ha e rögzült sorrendet az egyébként meglehetősen megbízhatatlan Szalay-kiadás alapján vette is figyelembe.

Érdekes tanulsággal jár az ősverzió feltételezése a fenti 6. példa esetében. Itt ugyanis jól kivehetően utólagos margináliákkal látja el Bethlen a szóban forgó tagmondatot. A három verziót a következőképpen szemléltethetjük:

Ősverzió

Hogy azon szempillantásba a Lélek két különböző gondolatra nem érkezik, nem hogy többre; [...]

Autográf

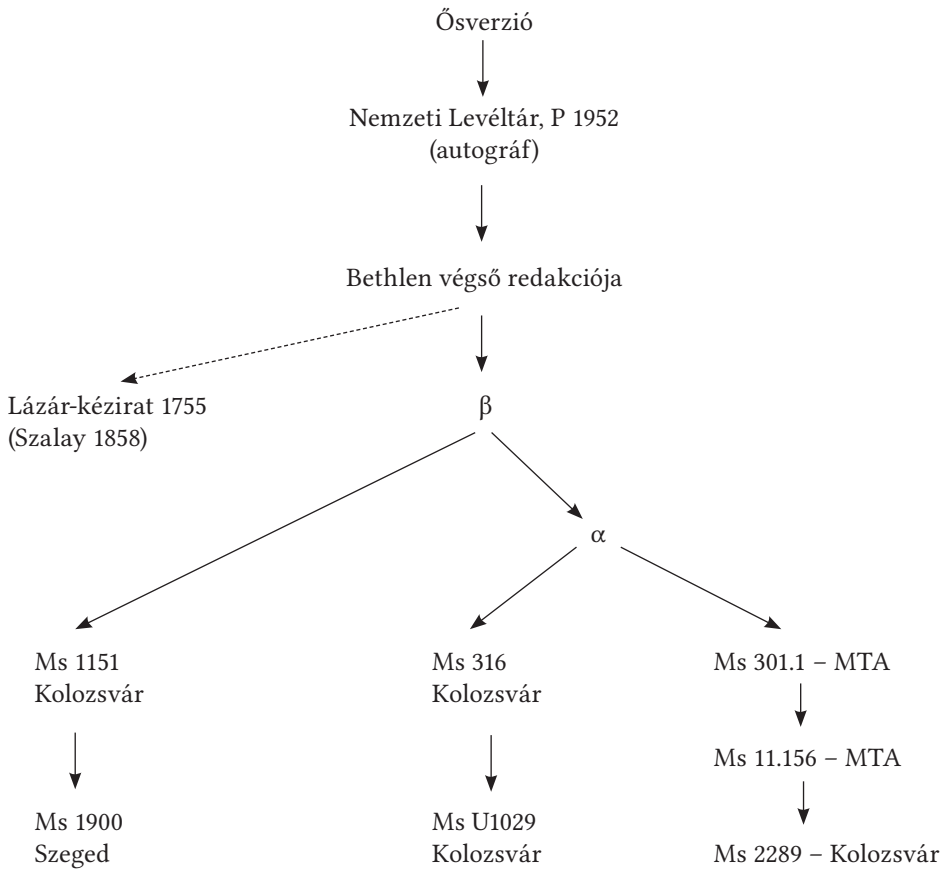
Hogy azon szempillantásba a Lélek két különböző, *derekas, valóságos Lelki munkára*, gondolatra sem érkezik, nem hogy többre; [...]

Végső redakció

Hogy azon szempillantásba a Lélek *csak* két különböző, *derekas, valóságos Lelki munkára*, gondolatra sem érkezik, nem hogy többre; [...]

Az ősverzióhoz képest az autográf a „két különböző, derekas, valóságos Lelki munkára” kifejezéssel bővül, illetve Bethlen a *nem* tagadósztót javítja *semre*. Az autográfhoz képest a rekonstruált *ultima manus* szövegalak a *tsak* szócskával gazdagodik, valamint megváltozik az *érkezik* ige ragozása.

Összefoglalásképpen kijelenthetjük, hogy az *Előljáró beszédnek* háromféle szövegvariánsa rekonstruálható. 1) Az *összöveg*, melyet a Nemzeti Levéltár autográf kézirata leveleinek szélső hasábjain olvashatunk folyamatos, részekre nem tördelt textusként; 2) Az *autográf betoldásokkal és caput-jelzésekkel bővített szöveg*, ami – kisebb transzkripció hibáktól eltekintve – megfelel Windisch kiadásának; 3) Bethlen *végző redakciója*, ami a későbbi szöveghagyománynak a Windisch-kiadástól szemben jelentkező olyan konszenzusos eltérései alapján rekonstruálható, mely eltéréseket Bethlenhez attribuíhatunk.⁴⁴ Mindezt a következő sztemmával szemléltethetjük:

44 Az autográf latin *caput*-jelzéseit az *ultima manus*-verzióban váltja fel a magyar *részekre* tagolás.

Két záró megjegyzés

Amikor Szalay kiadása nem követi el a súlyos filozófiai hibát az *ugyancsak nem semmi* kifejezés esetében, akkor arra gyanakodtunk fent, hogy a fordulat a hajdan Lázár János tulajdonát képező, kötésén 1755-ös évmegjelölést viselő kéziratban még helyesen szerepelt. Az 1703-ban született Lázár édesanyja az a Bethlen Judit, akit első férje, Lázár György halála után Köleséry Sámuel vesz feleségül. Bethlen Judit egészen távoli rokona csak Bethlen Miklósnak, aki ennek ellenére számon tartja Bethlen György nevű édesapját, különösen híres, 1709. július 28-án kelt levelében, ahol a tág család férfitagjainak korai, és kivétel nélkül az alkoholfogyasztásra visszavezethető halálát taglalja annak a fiatal Bethlen Lászlónak, aki Judit unokatestvére.⁴⁵

A Lázár János tulajdonában lévő, 1755 előtt készült másolat talán olyan közvetítés eredményeképp jön létre, mely a Bethlen Miklós által szinte fiaként kezelt Lászlón keresztül vezet Bethlen Judithhoz, majd fiához, Lázár Jánoshoz.

A kéziratok possessor-bejegyzéseinek és egyéb meta-adatainak alaposabb elemzése még további kutatások tárgya. Egyelőre csak arra mutathatunk rá, hogy Szalay jó érzékkel kér segítséget az 1850-es évek második felében az Erdélyi Múzeum Egyesület megalapításán fáradozó Mikó Imrétől.⁴⁶ Az Egyesület megalapításában részt vevő vagy az alakuló Egyesület holdudvarában lévő számos személy rendelkezett Bethlen *Önéletírásának* másolatával. Ha Szalay Mikó felé intézett kérésével várt volna 1860-ig vagy 1860-g, akkor valószínűleg jóval nagyobb számú forrás állt volna rendelkezésére. Ekkor kezdi el ugyanis Mikó kifejezett kérésére a régi könyv- és kéziratállomány feldolgozását Szabó Károly – az ő szakértelme nyilván sokkal eredményesebb kiadást tett volna lehetővé Szalay László számára.

45 Vö. BETHLEN Miklós *levelei*, kiad. JANKOVICS József et. al., Bp., Akadémiai, 1987 (Régi Magyar Prózái Emlékek, 6), II, 1017–1019.

46 Vö. SIPOS Gábor, *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület könyvtárának története = Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Gyűjteményei*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2009, 11–68, különösen: 11–18; valamint Kiss András, *Az Erdélyi Nemzeti Múzeum-Egyesület levéltárának története = Uo.*, 183–239, különösen 183–195.